

О.О. Непомнящий

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЗВИТОК КРИМОЗНАВЧОЇ ОРІЄНТАЛІСТИКИ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: В.Д. СМІРНОВ

ПЕРШЕ написане в Росії ґрунтовне наукове дослідження з історії Кримського ханства з'явилося наприкінці 80-х рр. ХІХ століття. Його автор – Василь Дмитрович Смирнов (1846–1922) – професор С.-Петербурзького університету, видатний російський тюрколог. Нічого істотнішого, ніж праці цього вченого з історії середньовічного Криму, так і не з'явилося в кримознавчій історіографії за минуле сторіччя.

В.Д. Смирнов народився 28 липня 1846 р. Своє раннє дитинство провів на Бирючій Косі під Астраханню. Його батько (сільський псаломщик, пізніше диякон) помер, коли синові було 8 років. Матері не стало ще раніше. Залишившись сиротою, Василь Смирнов закінчив Астраханське духовне училище, а потім, ідучи по стопах батька, одержав семінарську освіту в Пермї [Самойлович 1923, 207]. У 1865 р. В.Д. Смирнов вступив до С.-Петербурзької духовної академії. Проте один рік, прожитий у столиці, різко змінив його плани. Юнак перевівся у 1866 році до С.-Петербурзького університету на факультет східних мов [Биографический словарь 1898, 199]. На такий крок, мабуть, вплинуло й те, що протягом майже двадцяти років Василь Дмитрович прожив на кордоні Заходу і Сходу, добре знав побут місцевого населення – поволзьких татар, знав їхню мову. З цього моменту доля В.Д. Смирнова була нерозривно пов'язаною зі столичним університетом.

Неабиякі здібності юнака швидко проявилися завдяки творчій атмосфері, яка панувала у вузі. У студентські роки конкурсний твір майбутнього вченого під заголовком “Про мовний вплив монголо-татар на Росію (російсько-татарські запозичення)” спричинив значний позитивний резонанс. Написаний він був у 1869 р. під девізом “З ким пізнаєшся, у того й нахапешся; з ким поживеш, у того й переймеш; біля запалу постій – розчервонієшся, біля сажі –

забруднишся”. Рукопис цієї праці (обсягом 113 рукописних аркушів) зберігся в особовому архівному фонді вченого [ПФІСРАН, спр. 141, арк. 1–113]. Поряд з історіографічним оглядом автор, на підставі різноманітних лінгвістичних джерел, подав аналіз запозичень російською мовою монголо-татарських діалектизмів. Офіційний рецензент цієї праці виявив у молодого дослідника талант історика, який, на його думку, “якщо не буде заритий у землю, принесе багато честі й користі російській землі” [Гордлевский 1968, 408–409]. Під час конкурсу праця Василя Смирнова посіла почесне перше місце. Факультет східних мов визнав автора даної дисертації (№ XVII), студента 4 курсу Василя Смирнова “гідним Золотої медалі” [Протоколы 1871, 139].

У 1870 році В.Д. Смирнов закінчив курс навчання в університеті та залишився для подальшої наукової праці на факультеті східних мов. Обравши своєю спеціальністю османську мову, він у 1872 році склав іспит, а в березні 1873 р. захистив дисертацію на ступінь магістра з теми “Кучибей Гомюрнджинський та інші османські письменники ХVІІ століття про причини занепаду Туреччини”. Цю працю було надруковано в тому ж році. У травні 1873 р. радою університету В.Д. Смирнова було обрано штатним доцентом кафедри турецько-татарської словесності. З того часу й до самої смерті Василь Дмитрович викладав в університеті османську мову, історію османської літератури та протягом якогось часу – історію Туреччини [Биографический словарь 1898, 199].

У 1875 році В.Д. Смирнов здійснив першу поїздку до Туреччини – “зادля практичних спостережень щодо живої османської мови, а також для ознайомлення з літературними скарбами турецьких бібліотек у Константинополі”. Подібні поїздки надалі повторювалися неодноразово [Dmitrijev 1928, 408]. Вже тоді вчений серйозно

подумував про докторську дисертацію. Як видно з рукописів, привезених ним зі Стамбула в 1875 р., Василь Дмитрович зосередив свою увагу на пошуках і вивченні турецьких творів, що так чи інакше торкалися історії Росії, особливо Криму, і зокрема Кримського ханства.

З 70-х рр. XIX століття В.Д. Смирнов був вільним працівником, а надалі – завідувачем Східного відділу імператорської Публічної бібліотеки в С.-Петербурзі. Він працював там переважно над систематизацією турецьких і татарських рукописів, які висвітлювали історичний період, що цікавив вченого. Не обмежуючись літературною та джерелознавчою базою Туреччини й Росії, Василь Дмитрович неодноразово працював у бібліотеках Будапешта, Відня, Лондона й Парижа. У 80-х рр. XIX століття він, продовжуючи опрацьовувати тему докторської дисертації, поєднував літературні студії й роботу в архівах із археологічними розвідками в Криму.

Поїздку до Криму В.Д. Смирнов здійснив незадовго до захисту дисертації. Основну увагу дослідник приділив ознайомленню з документами сімферопольських архівів. Складаючи план своєї наукової подорожі, він відзначав, що слід насамперед “познайомитися з архівом і переважною кількістю справ, що зберігаються там <...>, визначити кількісну частку документів татарською та турецькою мовами, ступінь їхньої стародавності й зміст <...>, звернути особливу увагу на ті з можливо існуючих документів, у яких містяться будь-які цікаві відомості щодо історії Криму й взаємин різних народностей, що характеризують місцеве населення” [ПФІСРАН, спр. 90, арк. 1]. Як один з пунктів можливої програми поїздки розглядалося й питання про проведення істориком розкопок у Криму. Орієнталіст занотував у своїх записках: “Якщо дозволить час – розглянути археологічні об’єкти – цвинтарі, гробниці” [ПФІСРАН, спр. 90, арк. 1].

Робота в Криму виявилася для Василя Дмитровича досить продуктивною. Він так коментував потім своє рішення про архівні розвідки в Криму: “Займаючись історією Кримського ханства, я вже раніше мав інформацію, зокрема з книжкових цитат, що в Сімферополі мають знаходитися будь-які документальні джерела, які могли

б пролити світло на минулу історію цікавого в усіх відносинах краю” [ПФІСРАН, спр. 85, арк. 2]. Враження про роботу зі знайденими в Сімферополі рукописами Василь Дмитрович узагальнив у змістовному дослідженні “Положення кримських архівів та їхнє значення”. Ця стаття, що так і залишилася рукописною, є безсумнівно важливою для характеристики стану архівної справи та розвитку історичного краєзнавства в Криму [ПФІСРАН, спр. 85, арк. 1-25]. Дослідник назвав три сімферопольські архіви, де вдалося знайти цікаву для нього інформацію: архів Магометанського духовного правління, архів Таврійських дворянських депутатських зборів та губернський архів. Його увагу привернули численні документи, які свідчать про високий рівень розвитку права в Кримському ханстві [ПФІСРАН, спр. 85, арк. 23].

Важливим пунктом програми перебування В.Д. Смирнова в Криму влітку 1886 р. було дослідження кримських історичних пам’яток. Результатом цієї роботи стала стаття “Опис архітектурних пам’яток татарського походження в Старому Криму” (що також залишилася рукописною), в якій історик охарактеризував мечеті та знайдені там написи кримськотатарською мовою, традиційне кримськотатарське житло [ПФІСРАН, спр. 22, арк.1–16]. В.Д. Смирнов провів розкопки в різних кутках Криму, не переймаючись при цьому “самостійними дослідженнями, а, так би мовити, тільки з метою перевірки тих відомостей про окремі історичні місцевості й цвинтарі, про які інформували колись інші учені” [ПФІСРАН, спр. 21, арк. 1]. Велику допомогу столичному історикові під час його наукового відрядження на півострові надали місцеві краєзнавці Людвик Петрович Коллі, Арсеній Іванович Маркевич, Оттон Фердинандович Ретовський. У звіті про свої археологічні дослідження в Криму В.Д. Смирнов виявив не лише глибокі знання щодо історичних пам’яток Криму, але й обізнаність у кримознавчій літературі тих часів [Смирнов 1885, 273–302]. Високу оцінку зробленим краєзнавцем у Криму знахідкам надала згодом імператорська Археологічна комісія [Отчет 1891, CV–CIX].

У 1887 році Василь Дмитрович захистив докторську дисертацію на тему “Кримське

ханство під верховенством Оттоманської Порти до початку XVIII століття”. Видатний радянський орієнталіст В.О. Гордлевський згадував: “Смирнова історія Криму, історія кримських татар цікавила тому, що тут відбувалася споконвічна, багатотисячолітня боротьба нашої Батьківщини з азійськими ордами, з яких найбільш видне місце належить, без сумніву, нашим колишнім поневолювачам – татарам” [Гордлевский 1968, 409].

У травні наступного року В.Д. Смирнов одержав звання ординарного професора кафедри турецько-татарської словесності столичного університету, а ще через рік побачило світ продовження його дослідження про Кримське ханство, яке торкалося подій XVIII сторіччя. Праця була надрукована в Одесі [Смирнов 1889].

У цих ґрунтовних дослідженнях В.Д. Смирнов проаналізував насамперед політичну історію Кримського ханства. Вдаючись до історіографічних канонів свого часу, він подав детальний опис історії правління кримських ханів, міжусобної боротьби між ними. При цьому робив великі відступи. Коли йшлося, наприклад, про утворення Кримського ханства, автор вказував на “невизначеність” у цьому питанні через труднощі у чіткості викладу, через те що ця проблема була недостатньо висвітленою в джерелах. Він переказав зміст твору Менеджмента, і висвітлює цю проблему, хоча можна було лише викласти основні тези цієї праці чи просто зробити посилання на неї, а також зробити висновки про достовірність цього джерела. Далі, міркуючи над іменем Хаджи-Гірей, В.Д. Смирнов навів тексти різних відомих йому легенд і переказів про це ім’я, відхиляючись при цьому від основної теми дослідження [Смирнов 1887, 209–250]. Як справедливо зазначив колега В.Д. Смирнова, професор С.-Петербурзького університету Микола Іванович Веселовський, “Смирнов, висвітлюючи політичну історію ханства, зібрав масу відомостей, що не торкалися справи, і не хотів поступитися ними”, переваживши фактичним матеріалом свою роботу [Веселовский 1888, 173]. У рецензії, вміщеній в іншому виданні, цей же автор, розвиваючи свою думку щодо перенасичення праці другорядними фактами, зазначив, що “Через бажання

подати по можливості більшу кількість матеріалу автор <...> поміщає усе, що вдалося йому добути; від того в праці його не завжди відзначається доцільність подробиць при викладі подій у ханстві” [Веселовский 1889, 24]. Інші рецензенти, навпаки, з захватом сприймали присутність у книзі В.Д. Смирнова великого фактичного матеріалу. Ці праці дослідника з історії Кримського ханства сучасники не без підстави називали “енциклопедичним збірником із частини кримської мусульманської старовини” [Dmitrijev 1928, 410]. Перефразовуючи відомий вислів, можна, мабуть, сказати, що зазначені недоліки робіт В.Д. Смирнова стали певним продовженням їхніх переваг. Безумовно, що в такому великому матеріалі не обійшлося й без фактичних помилок, перелік яких подав у своїх рецензіях М.І. Веселовський [Веселовский 1888, 175–178].

Характерною рисою кримознавчих творів В.Д. Смирнова було те, що в них порівняно мало уваги приділялося історії соціально-економічного розвитку Кримського ханства. Дослідник свідомо не торкався питань розвитку промислів, сільського господарства, соціальних відносин. Лише іноді історик згадував про соціально-економічний аспект політики деяких ханів. У той же час він спробував відзначити причини військової агресивності ханства у специфіці його економіки. На думку В.Д. Смирнова, у Кримському ханстві промисловість та торгівля були розвинуті слабко і перебували в руках нетатарського населення і хронічна бідність кочівників-скотарів спонукала їх шукати виходу у набігах на сусідні землі. І хоча в цих міркуваннях є доля істини, зрозуміло, що навряд чи усі чинники можна звести лише до зазначених факторів. Розуміючи це, історик відійшов від примітивного пояснення зовнішньої агресивності Кримського ханства винятково інтересами збагачення за рахунок сусідів, яке існувало в першій половині XIX століття. Він логічно припустив, що зовнішня політика кримських ханів мала далекосяжну мету – не допустити зміцнення ані Росії, ані Польщі і, як наслідок, – забезпечити недоторканість північних кордонів Кримського ханства і можливість “найчастіше безкарно грабувати прилягаючі до Півдня території” [Смирнов 1887, 555].

Зазначимо, що дослідники кінця ХХ століття також підкреслюють, що з середини ХVІІ століття досить виразно простежується прагнення Кримського ханства не лише до пограбування, а й до захоплення українських і російських земель [Санін 1987, 15; Санін 1995, 68–76].

У наукових студіях В.Д. Смирнова про Кримське ханство порушується важливе і дотепер актуальне питання про самостійність (чи залежність від Порти) політики кримських ханів. Як стверджував автор, зовнішня політика Кримського ханства була “відображенням оттоманської політики”. Від Порти залежало, хто буде сидіти на престолі в Бахчисараї [Смирнов 1887, ХХХ]. Базуючись здебільшого на турецьких та кримських джерелах і розглядаючи насамперед внутрішню історію Криму, вчений, на жаль, обминав російсько-кримські відносини, і це є значним недоліком його праці. Загалом варто визнати правомірність оцінок сучасників В.Д. Смирнова, котрі вважали його фундаментальні дослідження з історії Кримського ханства значним науковим досягненням. І сьогодні не втратив свого значення багатий фактичний матеріал, зібраний і осмислений орієнталістом, хоча деякі його висновки не витримали випробування часом. Проте за ступенем наукового підходу до історії Кримського ханства, як справедливо відзначив В.О. Гордлевський, “Смирнов після Хаммера був першим тюркологом, і не тільки, зрозуміло, у Росії, а й на Заході” [Гордлевський 1968, 414].

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття та в перші роки радянської влади Василь Дмитрович знову й знову повертався до Криму і його історії. Зокрема, він написав “Нарис з історії Феодосійського монетного двору” [Смирнов 1892, 1–60]. Значну частину роботи становить історична довідка про карбування монет у Кримському ханстві. Надалі історик досліджує період правління останнього кримського хана Шагін-Гірея. Ця стаття є особливо цікавою через раніше невідомі архівні матеріали, подані в ній.

Інтерес до історії Криму не згасав у Василя Дмитровича і надалі. Після створення Таврійської вченої архівної комісії В.Д. Смирнов долучився до її роботи. В “Известиях” Комісії історик опублікував

низку повідомлень. Так, у статті “Джамиьут-тэварихь” [Смирнов 1889] В.Д. Смирнов проінформував наукову громадськість про рукопис турецько-татарською мовою, що належав раніше кримському татарину М. Биярсланову. Після майже 25-річної перерви В.Д. Смирнов розмістив у “Известиях Таврической ученой архивной комиссии” ще дві свої роботи джерелознавчого характеру, в яких він описує документи, написані кримськотатарською мовою [Смирнов 1913; Смирнов 1918]. Будучи дійсним членом ТВАК, В.Д. Смирнов брав участь у її засіданнях, де виступав з повідомленнями. Так, 3 вересня 1916 р. він зачитав доповідь “Татарсько-ханські ярлики з колекції ТВАК”, побудовану на аналізі 8 ярликів. Виступ краєзнавця спричинив “жвавий інтерес і обмін думками” [Протокол 1920, 271–272].

Серед неопублікованих кримознавчих праць ученого цікавими є його етнографічне дослідження “Побутування старих кримськотатарських імен на цей час” [ПФІСРАН, спр. 5, арк. 1] і “Опис п’яти документів турецькими мовами, що належать Товариству історії і старожитностей в Одесі” [РНБУВ, спр. 1586, арк. 1–2].

У грудні 1921 року Василь Дмитрович закінчив роботу над статтею “Що таке Тмутаракань?”, опублікованою вже після його смерті [Смирнов 1923]. Історик стверджував, що під Тмутараканню ховалося вигадане місто чи князівство. Сама назва – лише данина легендарній традиції. Для росіян Тмутаракань, за твердженням автора, – це певна невідома земля від Керченської протоки до ріки Кури.

Уявлення про В.Д. Смирнова було б неповним, якби ми не спробували на основі збережених даних охарактеризувати його як людину – таку, якою він був у повсякденному житті. До нас дійшли спогади сучасників про Василя Дмитровича Смирнова. Історик, а в майбутньому академік, професор С.-Петербурзького університету Сергій Федорович Платонов (1860–1933) згадував, що В.Д. Смирнов “через властивості свого розуму й характеру не особливо був пристосований до правильного вченого спілкування. Добродушно грубуватий, великий практик і хазяїн у приватному житті, він в університеті тримався особняком і, ні з ким не сварячись, ні з

ким і не сходився. Бесіда його мала вигляд уривчастих афоризмів упереміж із деякими жартами і викривальними випадками проти всіляких місць і осіб, хто в дану хвилину на мову потрапить. З ним можна було побалакати, але порадитися серйозно й на розум не спадало. Здавалося, що Кримське ханство для нього один із найбільш нудних сюжетів, від якого завжди приємно відхилитися” [Платонов 1927, 136]. В.О. Гордлевський згадував про Василя Дмитровича: “Він був незалежний: матеріальна забезпеченість, офіційне становище – усе давало широкий простір живому глузливому розуму, і незважаючи ні на чини, ні на літа, – він сміливо висловлював про усе судження і спостереження, отрутні, влучні; але це не сприяло тому, щоб у нього були друзі; він жив на Гулярній вулиці (Петроградська сторона) самотньо, як відставлений паша” [Гордлевский 1968, 408].

Разом з тим варто зазначити, що у Василя Дмитровича було багато шанувальників. Його прискіпливий характер в останні роки життя помітно пом’якшився. Він любив російську літературу, і особливо О.С. Пушкіна. Небайдужим Василь Дмитрович був до російського фольклору. У його особистій картотеці, що збереглася, зазначено вихідні дані всіх пісенних збірників початку століття: “Кочегар”, “Коробушка”, “Могила”, “Моє багаття” [ПФІСРАН, спр. 8]. Сам Василь Дмитрович у вільний час іноді писав вірші. Вони сповнені і ніжної теплоти (вірш Людмили І. А-ій), і гумору (“Ніч була ароматом повна...”). Любив Смирнов вірші Боборікіна, багато з яких переписував і зберігав. Цікавими є й епіграми, написані Василем Дмитровичем.

Протягом останніх років свого життя, які припали на революційний час, В.Д. Смир-

нов займався переважно перекладацькою роботою для “Всесвітньої літератури”, а також продовжував працювати в університеті. Заповнюючи “Опитувальний лист для ученого персоналу”, 75-літній історик у графі “скільки годин зайняті роботою на тиждень” поставив цифру 108 [ПФІСРАН, спр. 207, арк. 8], залишивши собі на все інше лише 8 годин на день.

Роки брали своє. Здоров’я Василя Дмитровича постійно погіршувалося. 25 травня 1922 р. В.Д. Смирнов помер у Петрограді від сухої гангрені [Руднев 1922, 40].

На жаль, властиві В.Д. Смирнову шовінізм, зневажливе ставлення до малих народів проявилися під час його роботи в комітетах зі справ національної преси й освіти національних меншин Росії, у написаних ним рецензіях на посібники з вивчення російської мови, у статтях з даних питань. Обстоюючи свої великодержавницькі погляди, він стверджував, що національні культури немає сенсу розвивати. Малим народам (на його думку) варто розвиватися лише шляхом злиття їхньої культури з російською. Не випадково радянські історики, аналізуючи тюркологічні дослідження В.Д. Смирнова, зазначали, що, незважаючи на те, що Смирнов у деяких своїх тюркологічних розвідках, безумовно, “йшов попереду свого часу, йому не вдалося цілком перебороти впливу настроїв того суспільного й офіційного середовища, в якому відбувалася його діяльність” [Тверитинова 1971, 112].

Безумовно, засудити за помилки будь-якого вченого неважко. Але, як влучно помітив В.О. Гордлевський, “чи зуміють ганьбителі й критики заповісти потомству наукову спадщину, рівну тій, яку залишив нам В.Д. Смирнов?” [Гордлевский 1968, 414].

ЛІТЕРАТУРА

Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского Санкт-Петербургского университета за истекшую третью четверть века его существования, 1809–1894: В 2-х т. Санкт-Петербург, 1898, т. 2.

Веселовский Н.И. [Рецензия] // **Журнал Министерства народного просвещения, 1889, № 1.** – Рец. на кн.: Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. Санкт-Петербург, 1887.

Веселовский Н.И. Отзыв о диссертации В. Д. Смирнова «История Крымского ханства» // **Протоколы заседаний Совета императорского С.-Петербургского университета за первую половину 1887–1888 академического года, 1888, № 37.**

- Гордлевский В.А. Памяти В.Д. Смирнова (1846–1922) // Гордлевский В.А. **Избранные сочинения**: В 4-х т. Москва, 1968, т. 4.
- Непомнящий А.А. В.Д. Смирнов – историк Крыма // **Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии**. Симферополь, 1991, вып. 2.
- Непомнящий О.О. Освітлення взаємовідношень України і Кримського ханства в працях В.Д. Смирнова // **Історія державності України: Проблеми вивчення у вузі: Тези доповідей і виступів на республіканській конф.**: У 2-х ч. Київ, 1992, ч. 1.
- Непомнящий А.А. В.Д. Смирнов – Къырым ханлыгънынъ тедкъикъятчысы // **Йылдыз**, 1995, № 3.
- Отчет императорской Археологической комиссии за 1882–1888 гг. Санкт-Петербург, 1891.
- Платонов С.Ф. Из воспоминаний // **Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии**, 1927, т. 1.
- Протокол заседания Таврической ученой архивной комиссии от 3 сентября 1916 года // **Известия Таврической ученой архивной комиссии**, 1920, № 56.
- Протоколы заседаний Совета императорского С.-Петербургского университета за вторую половину 1869–1870 академического года. Санкт-Петербург, 1871.
- Руднев Д.Д. Скончавшиеся в течение последних лет // **Наука и ее работники**, 1922, № 5.
- Самойлович А. Памяти проф. В.Д. Смирнова // **Восток**, 1923, № 3.
- Санин Г.А. **Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века**. Москва, 1987.
- Санин Г.А. Крым в геополитике и войнах России и Украины в XV–XIX вв. // **Великая Отечественная война: Актуальные вопросы истории, историографии, охраны памятников, экологических последствий войны: Мат-лы международной научн. конф., посв. 50-летию Великой Победы**. Симферополь, 1995.
- Смирнов В.Д. Археологическая экскурсия в Крым летом 1886 года // **Записки Восточного отдела имп. Русского археологического общества**, 1885, т. 1, вып. 4.
- Смирнов В.Д. **Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века**. Санкт-Петербург, 1887.
- Смирнов В.Д. **Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII столетии**. Одесса, 1889.
- Смирнов В.Д. Джамийу-т-теварихъ // **Известия Таврической ученой архивной комиссии**, 1889, № 8.
- Смирнов В.Д. Таврическая монета: Очерк истории Феодосийского монетного двора // **Горный журнал**, 1892, № 6.
- Смирнов В.Д. Крымско-ханские грамоты // **Известия Таврической ученой архивной комиссии**, 1913, № 50.
- Смирнов В.Д. Татарско-ханские ярлыки из коллекции Таврической ученой архивной комиссии // **Известия Таврической ученой архивной комиссии**, 1918, № 54.
- Смирнов В.Д. Что такое Тмутаракань? // **Византийский временник**, 1923, т. 23.
- Тверетинова А.С. В.Д. Смирнов – историк Турции: К 125-летию со дня рождения // **Советская тюркология**, 1971, № 4.
- Dmitrijev N.K. V.D. Smirnov // **The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland**, 1928, Pt. 2.
- ІРНБУВ, ф. 5, оп. 1.
- С.-Петербургська філія Інституту сходознавства РАН (ПФІСРАН), ф. 50, оп. 1.